

BRODARICS HISTÓRIÁJA

A MOHÁCSI VÉSZRŐL.

FORDITOTTA, BEVEZETÉSSSEL ÉS JEGYZETEKKEL
ELLÁTTA:

DR. SZENTPÉTERY IMRE.

BUDAPEST.

LAMPEL RÓBERT (WODIANER F. ÉS FIAI)

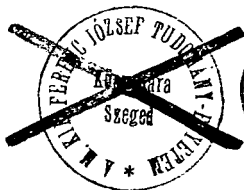
cs. és kir. udv. könyvkereskedés kiadása.

JATE Egyetemi Könyvtár

J000138466

Minden jog fentartva.

18392

Bevezetés.

Brodarics István, szerémi, később pécsi, majd váczai püspöknek és kancellárnak a mohácsi vészről szóló munkája egyike legértékesebb magyar-történelmi monographiáinknak. Értékességét nemcsak a szomorú emlékű esemény történelmi fontossága adja meg, hanem különösen az a körülmény, hogy az író maga is részt vett a mohácsi csatában, s hogy magas állása és nagy műveltsége egyaránt képessé tette őt arra, hogy a tényeknek, s azok közeli és távoli okainak tökéletes ismeretével írhasse le a nagyfontosságú eseményt.

Brodarics kiváló diplomata volt, s főképp ezen képességének köszönhető, hogy alacsony származása daczára is magas állásra, püspökségre és kancellárságra emelkedett. *) Ezért küldte őt II. Lajos király is több ízben követségbe Rómába és az európai udvarokhoz, hogy a fenyegető török háborúra segílyt eszközöljön ki.

Igy, a hazai viszonyokat állásánál fogva amúgy

*) Életét és működését részletesen ismertette Székely Samu a „Történelmi tár“ 1888. évfolyamában.

is tökéletesen ismervén, a mohácsi vést közvetlenül megelőző és előkészítő eseményeket jobban ismerhette, mint bárki is kortársai közül.

A csatát megelőző előkészületekben és tanácskozásokban mindig fontos szerepe volt, s a csatában is, melyből csak nagy veszélyek közt menekülhetett meg, részt vett a többi főpapokkal együtt. Mindez lehetővé tette, hogy Brodarics a tényeket teljesen a valósághoz hiven írja le.

Innen van, hogy elbeszélése annyira világos és egyszerű, hogy magyarázatra alig, vagy éppen nem szorul. Magának a csatának leírásában is ritkán esik meg vele, hogy a helyzetet nem tudja elég világosan feltüntetni.

Bármennyire ismerte is Brodarics az események szálainak elágazását, munkájában megelégszik azzal, hogy tényeket beszéljen el; az események fölött ítélkezni nem akar. De néha mégsem állhatja meg, hogy ne tegyen egy-egy mélyértelmű megjegyzést: „Bűneink miatt bizony még súlyosabb csapásokat is megérdemeltünk volna!“ Sokat mondó szavak annak ajkán, a ki a mohácsi vész előtti viszonyokat gyökerükben ismerte.

A viszonyokban való nagy tájékozottság, s az ezen alapuló megbízhatóság okozta, hogy történetíróink mindig nagy becsben tartották Brodarics munkáját s régiak és újak egyaránt felhasználták.

Brodarics a mohácsi csatából megmenekülve először csak rövidebb jelentést küldött az ütközetről a pápának; csak később dolgozta ki részletesen a csatának s közvetlen előzményeinek leírását. Nyomatásban 1527-ben jelent meg a munka Krakkóban „De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohatz verissima descriptio“ czímen. Azóta több kiadást ért a Sambucus Bonfini-kiadásának függeléke gyanánt, a Reussner gyűjteményében és külön is.

Magyar fordításban most másodszor jelenik meg a Brodarics munkája. Először Letenyei János fordította le s adta ki 1795. „Második Lajosnak, Magyarország' királyának a' mohátsi hartzon történt veszedelme“ czímen. Azóta csak részletfordítások jelentek meg.

Nem mulaszthatom el végül, hogy e helyütt is ki ne fejezzem köszönetemet dr. Mika Sándor tanár úrnak, ki a fordítást átnézni sziveskedett.

Dr. Szentpétery Imre.

A magyaroknak a törökökkel Mohács mezején vívott ütközetének igaz leírása.

Azon időben, mikor Szolimán 1526-ban Magyarországot igen nagy sereggel támadta meg, Lajos uralkodott, ezen a néven a második, Magyar- és Csehország királya, Ulászló-Kázmérnak a francia Candalei Annától *) való fia, ki atyját még gyerekkorában vesztette el, s 21. évében volt akkor, a mikor a török hadjáratot indított ellene. Pár hónappal atyja halála előtt jegyezték el neki **) Máriát, Károly császárnak és Ferdinandnak, Austria herczegének nővérét, a kit mihelyt felserdült, rögtön nőül is vett; nénje, Anna, ugyanakkor nőül ment Ferdinandhoz. Lajos nyulánk ifjú volt; testalkatának szépségére nézve kitűnt kortársai között; oly különös természeti jóssággal és oly erényes jellemmel volt felruházva, hogy, ha magasabb

*) Candalei, helyesebben De Foix Anna, II. Ulászló neje, XII. Lajos francia király nejének unokanővére volt.

**) 1515. jul. 22-én nem eljegyzés, hanem tényleges házasság történt Lajos és Mária között, de Mária csak 1521-ben jött Magyarországra, s csak 1522. januárjában volt a menyegző.

kort érhetett volna, kétségkívül igen-igen jó és kiváló fejedelmet birtunk volna benne. Nagyon szelid, a legkevésbé sem durva, minden jó és nemes iránt fogékony, s arra önkényt hajló jellemű volt; azonkívül a fegyverforgatásban, lovaglásban, vadászatban és más hasonló, vitéz ifjúhoz illő foglalkozásokban serény, a mellett igazságszerető és állhatatos volt: a rábizott titkot is nagyon jól meg tudta őrizni. *)

Ugyanakkor a nádorságnak nevezett tisztséget, mely a király után a legelső a világi méltóságok között, Báthory István viselte, annak a Báthory Istvánnak, a ki Mátyás király alatt derekasan és nagy dicsőséggel kormányozta Erdélyt, testvérétől, Andrástól származó unokaöccse. Erdély élén ekkor Zápolya János szepesi gróf állott, az, a ki nemsokára a királyi trónt nyerte el; atyja, István, reá és testvére, Györgyre, nagy vagyont hagyott; a nemesség annyira kedvelte őt, hogy már gyerekkorától fogva mindenki úgy tekintette őt, mint a királyi trón örökösét, ha az törvényes utód nem léteben ürülne meg, s mindenki reá irányozta tekintetét. Nagy-Oláhországban, melyet Moldvának hívnak, István, Kis-Oláhországban, melyet Havas-Alföldnek neveznek, Radul uralkodott, mindkettő a magyar királynak alattvalója, Dalmácia, Horvátország és Szlavónia bánja, — mert ezt a tartományt egy tisztviselő kormányozza, a kit mi tenger-melléki kapitánynak is mondunk, — Batthyányi Ferencz volt, ki hűséges szolgálataival a királynak még mint gyermeknek megnyerte a kegyét. Temesvárt s az ország alsó részeit Perényi Péter védelmezte; azzal a Zápolya János szepesi gróffal együtt, a kiről már

*) Hogy e jellemzés nem tulzó, azt a velencei követek jelentései is bizonyítják, melyek hasonló dicsérettel szólnak II. Lajosról. L. Franknoi a mill. tört. IV. 415.

szólottunk, ő őrizte az ország koronáját is, a mely atyjának, Perényi Imrének halála után nála maradt. A Szerémségnek, s az ország azon részének, mely a Száva és Dráva között a Duna partján fekszik, Tomori Pál kalocsai érsek állott az élén, ki azon szerzetesek rendjéhez tartozott, kiket a szabályokat megtartó kisebb testvéreknek*) nevezünk; ez igen szerény ember volt, ki a szerzetes rendbe való lépése előtt vitézségének igen sok kiváló jelét adta, több ízben szembeszállván az ellenséggel. Megüresedvén később a kalocsai érsekség, minthogy ezen egyháznak Nándorfehérvárnak kevéssel előbb történt elvesztése**) miatt védelmezőre is, meg lelkipásztorra is szüksége volt, az országgyűlésen mindnyájan azt követelték, hogy Pált, ha a rendből önként kilépni vonakodnék, erőszakkal s a pápa parancsával kényszerítsék a rendből való kilépésre, s bízzák meg őt azon egyház vezetésével s azoknak a helyeknek az ellenségtől való védelmezésével. Ő sokáig, s nemcsak szinből, hanem valóban, vonakodott, de végre is kénytelen volt a király s az ország akaratának engedelmeskedni. Ebben az állásban mindenkinek, még rosszakaróinak beismerése szerint is (mert hiszen semmiféle kiváló erény nem lehet irigység nélkül), akként viselte magát, hogy semmit sem mulasztott el nemcsak azon dolgok közül, melyek a jó katonához és hadvezérhez, hanem azok közül sem, melyek a jámbor emberhez és jó érsekhez illenek; előbbi szigorú életmódját sem testének ápolása, sem egyéb dolgok tekintetében nem enyhítette, sem meg nem változtatta. Gróf Frangepán Kristóf, a kit egy pár hónappal azelőtt nagy ígéretekkel rábírtak, hogy Ferdinand

*) Minoriták, fatres minores de observantia.

**) 1521.

herczeg szolgálatát elhagyva, az ország szolgálatába lépjen, minthogy később azon jutalmak helyett, a melyeket várt, nem csekély igazságtalanság érte őt, visszatért oda, a honnan jött, t. i. Ferdinandhoz.*) A kancellári tisztséget Brodarics István viselte, ki Felső-Pannoniának azon részében született, a melyet most általában Szlavoniának neveznek; erre a tisztségre római követsége után hívták meg őt, melyből éppen akkor tért vissza **), bár több volt benne a jó szándék, mint a tehetség. A kincstartó Thurzó Elek volt, ki ezt az állást már azelőtt is többször derekasan viselte. A pozsonyi és budai vár kapitánya Bornemissza János volt, ki nagy befolyásnak örvendett a királynál, a kit gyermekkorától nevelt, s elhatározására nagy befolyást gyakorolt; köztisztviselőben állott, úgy agg kora, mint a miatt is, hogy úgy ismerték őt, mint komoly jószágos, a király iránt rendíthetetlen hűségű embert.

Ezek a felsoroltak voltak akkor a köztisztviselők. A többi főpapok és főurak inkább a saját ügyeikkel törődtek, Szalkai László esztergomi érsekprímást és főkancellárt kivéve; ő ugyan néhány hónappal előbb,

*) Frangepán ifjú kora óta a császár szolgálatában volt, s kiváló hadvezér hírében állott. 1522-ben szolgálatát II. Lajos királynak ajánlotta fel. 1525-ben a király őt bízta meg a török által ostromolt Jajcza felmentésével. Ezt a feladatot Frangepán kitűnően oldotta meg. Ezért s egyéb érdemeiért őt szemelték ki a horvátországi bánságra. Az 1525-i hatvani országgyűlésen azonban Frangepán heves indulatában Szalkay érseket tetteleg bántalmazta, mire rövid időre fogságba vetették, s a báni méltóságra emelésének tervét is elejtették. E miatti elkeseredésében állott most Ferdinand szolgálatába.

**) Brodarics többször járt Rómában, legutóbb 1525, hogy a király nevében segélyt kérjen a pápától.

vagy azért, mivel nem tehetett másképp, vagy azért, mert nyugalmasabb élet után vágyódott, az úgynevezett titkos királyi pecsétet visszaadta a király kezébe, melyet azután Brodarics Istvánnak adtak át, de azért még mindig igen nagy tekintélynek örvendett, s nagyobbára mindenben az ő akarata volt irányadó; a király is méltósága, életkora, bölcsesége, s azon ügyekben való jártassága miatt, melyeknek hosszú időn át élén állott, inkább hallgatott reá, mint bárki másra, különösen, ha nagyon fontos ügyekről volt szó.

Körülbelül ilyen volt Magyarország helyzete, mikor Lajos király hírül vette, hogy Szolimán, összes szomszédjaival több évre békét kötven, szárazon és vizen hadat indít ellene. Igen jó alkalmat nyújtott Szolimánnak Nándorfehérvár és Szabács, melyeket egy pár év előtt hajtott hatalma alá, miután ugyanakkor Zalankát*) és a többi, a Száván túl levő városokat lerombolta egészen Péterváradig; ezt az egész területet régi névvel most is Szerémségnek (Sirmium) nevezzük. Ez által annyira szabaddá vált az út az ellenség számára Magyarországra, hogy valahányszor a Száván átkelni s Magyarországra betörni akart, alig lehetett őt ebben megakadályozni.

Alsó-Magyarország ezen részének élén ekkor, mint fennebb mondtuk, Tomory Pál állott; mihelyt ő megtudta a töröknek Magyarországra jövetelét, nem elégedett meg azzal, hogy ezt levelek és követek útján már előbb többször is hírül adta a királynak, hanem gyorsan könnyű kocsira szállva márcz. 20-án hirtelen az akkor Visegrádon időző királynál terem, értesíti őt az ellenség közeledtéről és készülleteiről s az országot fenyegető veszedelemről, s előterjeszti a saját erejének az ellenség visszanyomására való elégtelenségét.

*) Szalánkemén.

Gyors cselekvésre van szükség, úgymond; meg kell akadályozni az ellenséget abban, hogy a Száván Nándorfejérvárnál átkeljen; ez nehéz ugyan, de ha idején történik intézkedés, mégsem egyáltalában kivihetetlen; ő, ha kellő támogatásban részesül, igéri, hogy a maga részéről mindent meg fog tenni.

A királyt a hallottak nagyon megrendítették, s minthogy a török közeledtét több más helyről is megerősítették, az akkor mellette levők tanácsára országgyűlést hív össze Szt.-György vértanú napjára, mely a legközelebbi ünnep volt. Ezen a rendek az ország minden részéből nagy számmal jelentek meg, s mindarra vonatkozólag hoztak itt határozatokat, a mi szükségesnek látszott az ország védelmére. Többek között azt határozták, hogy a szűzanyának Erzsébetnél való látogatásáról nevezett napon, mely július hónap második napjára szokott esni, az ország összes főurai, úgy az egyháziak, mint a világiak, s az egész nemesség is fejenként bizonyos számú jobbagygyal jelenjenek meg Tolnán, hogy innen a királylyal az ellenség ellen menjenek. Közben a király tegyen előkészületeket a háborúra. A keresztény fejedelmeket, különösen a szomszédokat követek útján figyelmeztesse a közös veszedelemre; a cseheket, morvákat és sziléziaiakat pedig úgy követek, mint levelek útján szólítsa fel, hogy a kellő segítséget s egyéb ígért dolgokat állítsák ki. Ne mulassza el azt sem, hogy a római pápát sürgesse azon pénzösszeg emelésére, melyet katonák szerzése céljából szokott adni Magyarországnak. Zsigmond lengyel királylyal, a király rokonával, másként állott a dolog, minthogy ő kevéssel előbb szövetséget kötött a törökkel, még ezt a módot sem vetvén meg a veszedelemnek országáról való elhárítására, ha már ezt a keresztény fejedelmeknek széthúzása következtében más-

ként nem érhetette el; úgy látszott tehát, hogy ez a derék és szavatartó fejedelem a vele szövetséges uralkodó ellen semmi segítséget nem fog nyújtani. Ugyan így állott a dolog a velenceiekkel is. Ugyanazon gyűlésben megengedték a királynak, hogy ha a kincstár szegénysége miatt, a mely azoknak rossz kormányzata folytán, kik az állam élén állottak, teljesen ki volt űrítve, szükségesnek tartaná az egyházi kincs egy részének lefoglalását, azt megteheti, s hogy ez minden káros következmény nélkül megtörténhessék, oklevelével a római pápa is megadta erre az engedélyt. Végül azok közül, kik itthon voltak, ketőt jelöltek ki ezen hadjárat vezéréül: gróf Frangepán Kristófot, kiről fentebb tettünk említést, és gróf Salm Miklóst.

Miután ezen s még több más ügyeket abban a gyűlésben ekként elintézték, a király, minden dolgot kellőkép meghányva-vetve, a gyűlést eloszlatja; ő maga a lehető legnagyobb szorgossággal lát hozzá a gyűlés határozatainak végrehajtásához. Mindenek előtt ír a veszedelmekről az összes keresztény fejedelmeknek; mindnyájuktól segítséget kér; különösen pedig Károly császártól és Ferencz francia királytól, ki csak kevéssel előbb szabadult ki a fogságból; mindkettőhöz forró kérelmet intéz, hogy ne hagyják őt el ilyen nagy veszedelemben. A francziák királyának még azt is eszébe juttatja, hogy mint fogoly Pizzigyto *) városában mit ígért neki követe **) útján Magyarország megvédésére s a nyújtandó segítségre vonatkozólag, ha Isten visszaadandja előbbeni szabadságát: most itt az

*) Pizzighettone.

**) Ez a követ maga Brodarics volt, ki Rómából visszajövet II. Lajos megbízásából kereste fel a fogoly francia királyt.

ideje, hogy ígéreteit beváltsa, a mikor Isten kegyelméből módot nyert azok beváltására, őt pedig égető szükség kényszeríti arra, hogy ezt kérje. Azon kívül alkalmas követet küldött másik sógorához, Ferdinand herceghez és más birodalmi fejedelmekhez is, a kiknek akkor birodalmi gyűlésük volt Spiraban. *) Követet küldött Csehországba, Morvaországba, Sziléziába, s érintkezésbe lépett báró Burgio János Antallal is, — a ki akkor a pápa megbízásából volt a királynál, hogy járjon közbe a pápánál az iránt, hogy ilyen nagy hadi teher elviselésére nagyobb pénzüsszeget küldjön. Az egyházi kincsek felének beszédését másokkal együtt Macedoniai Lászlóra bizta, ki kevéssel az előtt a kancellár kedvéért a szerémi püspökséget a pécsivel **) cserélte fel; az ezüstnek pénzzé veretésével, vagy a pápai követ beleegyezésével csupán csak ezen háború céljaira a katonák között való kiosztásával pedig Gerendi Miklóst bizta meg. Ezen kívül a kincstartó pénzt szedett az apátoktól, prépostoktól, káplánoktól, a városoktól, melyeket szabadoknak nevezünk, a szászoktól, az erdélyiektől, a zsidóktól; mindenünnen gyűjtötték a pénzt a háború céljaira úgy hogy egy pár nap alatt nem csekély pénzmennyiség gyűlt össze, a melyet a hadjáratnak fentebb mondott céljaira fordítottak.

Ez alatt folyton érkeztek részint levelek, részint követek a kalocsai érsektől s az erdélyi vajdától, hogy a török már Nándorfehérvárhoz közeledik és hogy csapatainak egy része, melyet előre küldött, már átkelt a Száván. Ez a körülmény még inkább sarkalta a királyt és a körülötte levőket az ügyek siettetésére, mindenek előtt pedig az ellenségnek, ha már a Száván való át-

*) Speier.

**) T. i. pécsi nagyprépost lett.

kelését megakadályozni nem lehetett, a Dráván való átkelésének megakadályozására.

De úgy látszik, itt van a helye annak, hogy, miután úgy a Szávát, mint egyéb folyókat és helyeket is többször kell említenünk, egész Magyarországnak fekvését, különösen pedig azon helyekét, a melyeken át jött ellenünk az ellenség, s a melyeken át mentünk mi ellene, s végül azt a helyet, a hol a csata történt, röviden leírjuk.

Egész Magyarországnak, a melyet köztudomás szerint vagy a hunnokról, vagy a magyarokról, ezekről a mindenesetre Scythiából származó népekről neveznek most Hungariának, közepén folyik végig a Duna, az összes európai folyók közül a legnagyobb, a mely a Mars-erdőben ered Ulmnál. A Duna két részre osztja az országot, innensőre és túlsóra, — mert úgy beszélünk most, mintha Budán, az ország székhelyén lennénk. Az innenső részen terült el hajdan a két Pannonia; ezt a részt Magyarország túlsó részétől a Duna, Ausztriától és Noricumtól a hajdan Cetiusnak nevezett hegység*) lába, Szlavóniától a Dráva, Boszniától és Ráczországtól a Száva folyó választja el. De a Duna mellett fekvő s Nándorfehérvárhoz közel eső területen, egészen a Száva torkolatáig, a hol a Dunába ömlik, három kerületet, a melyeket mi megyéknek nevezünk, elválasztunk Szlavóniától: Valkót, Pozsegát és Szerémet. Ennek a dunáninneri Magyarországnak a fővárosa az a Buda, a melyről már szó volt, t. i. az ország székhelye. Nevezetesebb városok még itt Székesfehérvár, a mely mint a királyok koronázási és temetkezési helye hires, Esztergom primási, Pécs püspöki székhely, azon kívül Sopron, Győr és Szombathely, Szt.-Mártonnak és Stridon, Szt.-Jeromosnak a születés-

*) Wiener-Wald.

helye. Sok kiváló folyó van itt a Dunán és Dráván kívül is, melyeket fentebb említettünk. Két igen nagy tó van az ország ezen részében: a Balaton és a Fertő; az első hosszúságban körülbelül 13 mérföldnyire terjed, a második nem ily hosszú, de a Balatonnál sokkal szélesebb.

Magyarországnak ezen innenső részéhez csatlakozik a Dráván túl Szlavónia, egykor felső Pannóniának egy része, a mely a Száva és Dráva között fekszik; de a Száván messze túlnyúlik egészen az Unnáig, — mert így hívják most ezt a folyót, — a hol Horvátország kezdődik. Ez után Dalmácia következik az Adriai-tenger partja mellett, mely részint Velenczének, részint a töröknek van alávetve; legkisebb az a része, mely a magyar király birtokában van. A szárazföld belsejét a bosnyákok és rácok birják, kik régente Felső-Moesia lakói voltak. Szlavónia fővárosa Zágráb, Horvátországé most Bigihon,*) régente Fumium volt; Dalmáciáé azon a részen, mely a magyarnak van alávetve, Zeng, Bosznia, Jajcza, Rácországé vagy Szerbiáé Nándorfehérvár. Ez Magyarország dunáninnyi része, s ezek azok a tartományok, melyek a Duna s az Adria öble között vannak.

Magyarországnak dunántúli részét a Pozsony fölött kezdődő s hatalmas kanyarulattal egészen a Fekete-tengerig nyúló Kárpátok választják el Morvaországtól, Sziléziától, Lengyel- és Oroszországtól egészen addig a helyig, a hol a Máramarosnak nevezett terület van. Innen kezdve már más, Szeverin*) felé húzódó hegységek és erdők választják el Erdélytől és Havasalföldtől. Ezt a dunántúli Magyarországot a Tisza, észak valamennyi folyója közül, a mint eddig

*) Bihács.

**) Szörény.

elé ismerjük, halban a legdúsabb folyó hasítja végig, mely a máramarosi hegyekből ered, s a mely többek között két kisebb hajózható folyót vesz föl: a Szamoszt és Marost; mindkettő Erdélyből jön. Magyarország ezen túlsó részének is vannak nevezetesebb városai: észak felé Pozsony, N.-Szombat, Trencsén (ez utóbbi mellett folyik a Vág, mely Komáromnál ömlik a Dunába); továbbá Nyitra és Beszterczebánya több más bányavárossal és arany-, ezüst- és rézbányákkal; úgyszintén Vác, a Budával szemben fekvő Pest, Eger, Kassa és néhány kiváló szepesi város. Dél felé van Kalocsa, Bács, Szeged; a Tiszán túl Várad, Debreczen, Asszonypataka *) arany- és ezüstabányákkal, Csanád, és a híres temesi vár; ez utóbbi kapitányságot képez, mely rangra a harmadik az ország kapitányságai között; Szörény, hol az egykor Traian császár által épített híd maradványai most is láthatók; vannak még más városok is, melyeknek felsorolását azonban tiltja a történetírói rövidség. A Tisza Titelnél ömlik a Dunába, nem messze Péterváradtól, mely a Dunának innenső partján fekszik.

Azokon a hegyeken túl, melyekről azt mondtuk, hogy a Kárpátoktól Szörény felé húzódnak, fekszik Erdély, egykor Dáciiának egy része. Ennek a fővárosa Gyula-Fehérvár, melyet vagy Julius Caesaról, vagy inkább Gyuláról, bizonyos hun vezérről neveznek így. Sok kiváló város van itt, melyek közül Szebent, Brassót, Kolozsvárt, Beszterczét és még több más várost is a németek, kiket mi szászoknak nevezünk, alapították és lakják. Itt vannak a székelyek; vad és harczias nemzet ez, kik között nincs nemes és paraszt, mert jogaikra nézve — a helvétek mintájára — mindnyájan egyformák. Maga Erdély mindenféle

*) Nagybánya.

terményben bővelkedik; különösen aranyban, ezüstben és más érczekben gazdag, úgyszintén sóhegyekben is; kítűnő lovakat nevel; bor is bőven van itt, de nem olyan jeles, mint Magyarországon vagy Slavóniában. Erdélyt a két Oláhország veszi körül: Havasalföld és Moldva; amaz a Dunára, ez pedig a Fekete-tengerre támaszkodik; mindkettő Erdélylyel együtt Európának azon részén terül el, mely hajdan Daczia volt.

Igy tehát azt az egész dunántúli területet, a mely nemcsak Magyarországnak dunántúli részét foglalja magában, hanem Erdélyt is mindkét Oláhországgal együtt, a Duna, a Kárpát-hegység, a Fekete-tenger és ismét a Duna határolja.

Ennyit általánosságban Magyarország fekvéséről; hátra van még, hogy kissé részletesebben szöjünk azokról a helyekről, a melyekre nehezedett ennek a háborúnak egész súlya. Ha a Duna partján lefelé haladunk, Buda alatt — néhány kevésbé jelentős falun és községen kívül — elérjük Paksot, azután Tolnát, mely 16 magyar mérföldnyire van Budától, azután Báttát, Batta alatt Mohácsot, mely a Duna partján fekszik.

Mohácstól jobbra a dunáninnyi terület belseje felé van Pécs, a mohácsi vész előtt Magyarország nevezetesebb városainak egyike, mely négy mérföldnyire, vagy valamivel távolabb fekszik a Dunától, három mérföldnyire a Drávától. A Dráva felé van Siklós, a Dráván túl Valpó hatalmas erődítményekkel.

Mohács a Dráva folyótól körülbelül 4 mérföldnyire van. Attól a helytől, a hol a Dráva a Dunával egyesül, feljebb a tulsó parton van Eszék városa s mellette valami nagy város romjai abból az időből, a mikor Pannonia a rómaiaké volt; talán valami római

gyarmat maradványai ezek, mindössze két mérföldnyire a Dráva torkolatától. Azon a helyen, a hol Eszék fekszik, a Dráva nagyon összeszorul, s hídverésre alkalmas; ezt felhasználva a mieink akkor, a mikor Nándorfehérvár elveszett, hidat építettek itt, hogy a hadsereget át lehessen vezetni. Eszék után Erdőd következik a titeli prépostság várával, mindenfelől erdőtől körülvéve; kevés fáradsággal igen jól meg lehet erősíteni ezt a helyet, minthogy a természet is segítséget nyújt; aztán Baró *) Valkó, Zatha, **) s azon a vidéken, melyről már szóltunk, Bács, Magyarország második érseki székhelye, mely mezőségen fekszik, a mint hogy az az egész terület is, mely a Duna és Tisza között nyúlik el, mezős síkság, s ezért marha- és baromtenyésztésre kiválóan alkalmas. Zathától tovább a parton fekszik Ujlak, ***) igen erős várral bíró város. Itt kezdődik a boldog és termékeny Szerémség, mely nemcsak az egész északon igen híres bortermel, hanem minden egyéb, az ember hasznára szolgáló dologban gazdag, hajdan sok császárnak, sőt, mint a római évkönyvek bizonyítják, egy olyan embernek is anyja és nevelője, ki a római pápaságra jutott; régente hasonló nevű híres város ****) is volt itt, melynek nyomai állítólag most is megvannak. Csodálatosan kellemes itt a vidék, csodálatosan termékenyítő a nap melege, szerfölött enyhe az éghajlat, a mi már abból is megérthető, hogy ez a tartomány csak három, legfeljebb négy napi járóföldre van az Adriai-tenger partjától.

Az Ujlak felől jövőnek először Bánmonostor

*) Borovo.

**) Szotin.

***) Ilok.

****) Sirmium.

esik útjába, a szerémi püspökség székhelye, s mielőtt Péterváradra érkeznénk, Kameniket találjuk; ez alatt van Pétervárad várral, mely város a kalocsai egyháznak van alávetve; ez a hely van hivatva Nándorfehérvár elvesztése óta Nándorfehérvárt pótolni. Azután Szalánkemén következik, s más kevésbbé nevezetes városok, melyeket az utóbbi nándorfehérvári veszteség után a török lerombolt. Ez után azon szögletben, a hol a Száva a Dunába ömlik, van Zemplén *) vára; ezen vár és Belgrád között van a Száva torkolata, s a két folyó összefolyásának másik oldalán Belgrád, melyet az ellenséggel vívott annyi ütközet tett híressé, s melynek bevételében, bár már-már el volt foglalva, Hunyadi János, Mátyás király atyja, Magyarország kormányzója, Capistran János baráttal együtt Amurátot, **) a törökök egykori szultánját, nemzetünk nagy dicsőségére, megakadályozta. Ezt a várat mi Nándorfehérvárnak hívjuk; mások Görögfehérvárnak mondják, a régiek Tauriumnak nevezték. Magyarország felé eső része meredek sziklán fekszik; alatta terül el a hasonló nevű város; a vár az egyik oldalon a Dunával egyenlő Szávára, a másikon a mellette folyó Dunára néz.

Ilyen Magyarországnak s azon helyeknek fekvése, hol olyan nagy veszteséget szenvedtünk. Mert arra, hogy mindazokat az adományokat felsoroljuk, melyekkel a természet Magyarországot gazdagabban ruházta fel, mint — bátran mondhatjuk — Európa többi országait, külön kötetre volna szükség; mi, hogy annál könnyebben áttekinthető legyen, ilyenformán akartuk olvasóinkkal Magyarország fekvését megismertetni.

*) Zimony.

**) Tévedésből II. Mohammed helyett.

A király tehát, — hogy tárgyunkra térjünk vissza, — mihelyt megtudta, hogy a török csapatok már átkeltek a Száván, attól tartván, hogy a török a Száván való átkelés után őt megelőzve, egyenesen a Dráva partjainak és azon városnak, melyet Eszéknek nevezünk, elfoglalására siet, arra irányozta törekvését, hogy őrséget helyezvén oda, megtarthassa ezt a helyet. Ezt az ügyet a nádorra bízta, ki ekkor nem messze a Drávától testvérének várában időzött, s aki, bár erős lábfájásban szenvedett, serényen látott hozzá ezen feladat teljesítéséhez. Minthogy azonban azok, kiknek az lett volna a feladatuk, hogy vagy vele menjenek, vagy csapataikat küldjék, lanyhábban teljesítették a parancsot, mint kellett volna, a nádor hasztalanul iparkodott teljesíteni azt, a mihez hozzáfogott, s azért Budára jött a királyhoz, s hanyagsággal vádolván azokat, a kik nem akartak hozzácsatlakozni, ott maradt a király mellett s elkísérte innen az ellenség ellen induló királyt.

Körülbelül ugyanekkor valaki, *) aki az ellenség terveit s ügyeinek állását igen jól ismerte, titkos követ által arról értesítette a királyt, hogy legtanácsosabb lenne, ha az erdélyi vajda a havasalföldi vajdával együtt (mert úgy látszott, hogy e tekintetben a király ennek a hűségében is megbízhatik,) vagy hátban támadná meg a mitsem sejtő ellenséget, vagy míg az ellenség egyenesen a király ellen siet, ők egyesült erővel betörnének Thraciába **), mely minden őrségtől meg van fosztva. Így el lehetne érni, hogy vagy két tűz közé fogva megverjék az ellenséget, vagy arra kényszerítsék, hogy vissza forduljon és saját birodalmának védelmére siessen. Eleintén bizonyos okok

*) A moldvai vajda.

**) Tehát a Törökbirodalomba.

miatt, melyeket hosszú volna felsorolni, gyanúsnak tűnt fel ez a tanács, később a király az esztergomi érsekkel közölte a dolgot. Minthogy ez a tervet helyeselte, a király Batthyányi Orbán útján, akit ekkor Moldvába küldtek, megparancsolta az erdélyi vajdának, hogy a dolgot még jobban megfontolva tegyen úgy, a mint az országra nézve a leghasznosabbnak gondolja, s ha ő is jónak találja a tervet, magának s Erdélynek minden seregét, a havasalföldi vajdával együtt a mondott területre vezesse. Jó részt ez a dolog lehetett az oka annak, hogy a vajda az ütközetbe nem érkezhett meg kellő időben.

Mialatt ezek történtek, az alatt nemcsak elérkezett, hanem el is múlt a Tolnán való összejövetelre kitézött idő, s mégis eddigelé még egy lélekről sem lehetett hallani, hogy oda ment volna; úgy látszott, hogy mindenki a királyra vár, s addig senki sem fog Tolnára menni, míg azt nem hallják, hogy már ott a király.

Ez alatt napról-napra erősödött a hír, hogy a török mindig tovább halad, míg végre az a hír érkezett, hogy a Száván átkelvén, s néhány közbeeső erődítményt lerombolván, Péterváradot szállotta meg, s a várat, — minthogy a város nem igen volt megerősítve, — szárazon és vizen már erősen ostromolja. Ekkor a király, bár sem Csehországból, sem más honnan nem jött még senki, s csak kevés csapat volt mellette, mégis, hogy az országot fenyegető ily nagy veszedelemben semmit se mulasztson el abból, a mi kitelhetik tőle, július 23-án Budáról elindul, hogy a Duna partján lassanként Tolna felé haladjon, azt remélvén, hogy közben mások is csatlakoznak hozzá. A király kevéssel Budáról való elindulása előtt somlyói Báthory Istvánt azzal a parancscsal küldte az erdélyi vajdához, hogy félre téve minden egyéb

szándékát, minthogy az ellenség közeledése így követeli, az összes erdélyi csapatokkal a királyhoz sieszen. A királynak, mikor Budáról elindult, Mária királynénak és az esztergomi érseknek csapataival együtt körülbelül három ezer lovasa és gyalogosa volt.

Még az nap, a melyen Budáról elindultunk, Sárkány Ambrus kastélyához érkeztünk, a mely két mérföldnyire van Budától. Érdnek hívják ezt a helyet. Itt a király legkedvesebb és legkiválóbb lovát elveszítette, a mely hirtelen támadt betegségben pusztult el. A király roppantul fájlalta veszteségét. Sokan rossz jelnek tekintették ezt. Miután a király egy pár napig itt időzött, de senki nem érkezett ez alatt hozzá, azon kis csapattal, a melylyel ide érkezett, tovább vonult a szomszéd faluba, melyet Ercsinek hívnak. Miután itt is haszontalanul töltött el pár napot, s a főurak közül csupán Báthory András csatlakozott itt hozzá, még pedig nem megvetendő számú csapatokkal, a Duna partján Penteléig haladtunk; ezen a helyen is egy régi római gyarmat nyomai láthatók; (hasonlót mondtunk Eszékről is). Itt ért bennünket Bácsy *) György, az erdélyi vajda üzenetével. Az üzenet tartalma az volt, hogy a vajda kétségben van az iránt, hogy mit tegyen, minthogy az utóbbi napokban annyi különböző értelmű rendeletet kapott; először néhány levél érkezett hozzá a királytól, azután több követ — köztük Wingardi Horváth Gaspár, királyi étkefogómester, — azon parancscsal, hogy menjen a királyhoz. Később jött Batthyányi Orbán, a ki bizonyos, az ellenségnek a havasalföldi vajdával együtt hátban való megtámadására vonatkozó tervet közölt vele; utoljára érkezett somlyói Báthory István, a ki megint az első parancsot ismételte a nélkül, hogy határozottan vissza-

*) Pray szerint. (Ann. V. 104. l.) Bosa György.

vonta volna azt, a mit Batthyányi Orbántól üzent a király. Így tehát ő egyáltalában nem tudja, hogy ennyi tervváltoztatás között mit tegyen, vagy hogy ezen rendeletek közül melyiket hajtsa végre; ő mindenre kész, a mit a királyi felség parancsol, de mégis legjobbnak tartja azt a tervet, a mely szerint a királyhoz kell csatlakoznia. A töröknek hátba támadása már késő, s a mint igen veszedelmes, úgy most már sokkal nehezebb is keresztülvinni, mint előbb, még ha hasznos volna is, mert a havasalföldi vajda, a kivél együtt kellett volna ezt megtenni, már kénytelen volt egyetlen fiát kezesül küldeni a török császár táborába.

Miután a király ezeket Bácsy Györgytől megtudta, még ugyanazon reggel, a melyen Bácsy urának üzenetét előadta, Földvárra indult, — mert így hívjuk ezt, a Dunának ugyanazon partján fekvő várost, — s itt Györgyöt a tanácsba hivatván, meghagyja neki, hogy éjt s napot egygyé téve siessen a vajdához, a mily gyorsan csak tud, s adja elő neki, hogy a királynak tetszik a vajda terve, a mely most, mikor az ellenség már átlépte az ország határait s ellene siet, hasznos is; ennél fogva tehát minden egyéb ügyét s tervét félre téve siessen a vajda a királyhoz, úgy az összes erdélyi, mint egyéb csapatokkal is, a melyeket a király táborába jötte közben, bárhol is előtalál; mindenkit, a kit csak lehet, hozzon a király táborába, nemcsak a nemeseket és harcosokat, hanem a földműveseket is. Levelet küldött a király az erdélyieknek, úgy szintén azon tartomány püspökének, Gosztonyi Jánosnak, a királyné kancellárjának, valamint magának a vajdának is, minthogy György, a mint mondotta, urának akaratából kívánta ezt így; ez utóbbi levél, hogy azt a vajda másoknak is megmutatva annál könnyebben rávehesse őket a csatlakozásra, a szokottnál szigorúbb hangon volt írva, s hűtlenség bűnének terhe alatt szólította fel

benne a vajdát a király, hogy éjt s napot egygyé téve siessen hozzá. Hogy az ügyet könnyebben és gyorsabban lehessen elintézni, Bácsy Györggyel küldték az éles és gyorseszü s nagy tudományú Statilius Pétert is, Beriszlai Péter veszprémi püspöknek és tengeremelléki bánnak, ennek a béke és háború műveiben egyaránt kiváló férfiúnak, nővérétől származó unokaöccsét.

Még ezek el sem mentek a királytól, mikor hírnök érkezett azzal a vész hírrel, hogy Pétervárad több napi hősieles védelem után, miután a védők csaknem mindnyájan elestek, s a várat körítő falat, mely nagyon régi, s ép ezért nem elég erős volt, a sűrű lövegek romba döntötték, az ellenség hatalmába jutott, s ez most szárazon és vizen a többi szomszédos váraknak, különösen pedig Ujlaknak ostromára siet.

A király ezen a híren megrémülve annál inkább sietteti most azokat, a kiket a vajdához küldött. Ezen kívül mindenféle leveleket küldenek; György szepesi grófhhoz követeket menesztenek, a ki hír szerint Székesfehérvár közelében volt 5000 emberrel, továbbá Batthyányi Ferencz horvát bánhoz és Kristóf grófhhoz, a kiről az a hír terjedt el, hogy Ferdinandot elhagyva visszatért Horvátországba atyjához azon czélból, hogy fegyvereket, lovakat és saját katonáit vévén magához, felszerelve menjen a királyhoz. Ezen felül a király Macedoniai Lászlót gyors vágatásban Budára küldte a királynéhoz, kérve őt, hogy testvérét, Ferdinandot, vagy az ő távollétében Ausztria főembereit sürgesse, hogy az előbb kért segítséget minél előbb küldjék a királyhoz, különösen pedig ágyúkat küldjenek, melyekkel, mint hallottuk, az ellenség igen jól fel volt szerelve, mi ellenben nem igen bővelkedtünk bennük. Továbbá, hogy a királyné sürgesse a cseheket s a többi cseh csapatokat is, melyeknek az ő nevében és

saját költségén való felfogadására a király pénzt adott Mezericzki morva főurnak. Ugyanekkor levélben sürgősen felszólítja a király Nádasdy Tamást is, a kit Ferdinandhoz küldött, hogy előadván a királynak és az országnak veszedelmét, különösen pedig Pétervárad elvesztését, vegye rá őt, hogy a herczeg, a kit kettős rokonság és a közös veszély kapcsol a királyhoz, ne hagyja cserben a királyt ily nagy veszedelemben. Hasonlóképen kellett eljárnia Nádasdynak a többi birodalmi fejedelmeknél is, a kik akkor, mint fentebb mondtuk, birodalmi gyűlésen voltak Spirában.

Ez alatt Tomory Pál, a ki, minthogy csak kétezer lovasa volt, igen nagy merészségnek tartotta, hogy Pétervárad elfoglalása előtt ily nagy számú ellenséggel szembe szálljon, a vár védelmére körülbelül ezer gyalogost és kevés lovast hagyván hátra, a kikről már elmondottuk, hogy a vár védelmében estek el, a Duna tulsó partjára kelt át, s itt szárazon és vizen tőle telhetőleg iparkodott az ellenség gyors előnyomulását megakadályozni. Mert a Dunán is voltak nem csekély számú hajós csapatai, a melyeket mi naszádos csapatoknak nevezünk, a melyek azonban sokkal gyengébbek voltak az ellenségnél. A király pedig, miután Pétervárad elestéről értesült, arról a helyről, melyet fentebb Paksnak mondtunk, s a hol két napig időzött, az Úr színe változásának szentelt napon *) a Duna mentén Tolnára érkezett, mialatt serege némileg megnövekedett, úgy hogy mikor Tolnára ért, körülbelül négyezer, vagy valamivel több lovasa volt. A Tolnára bevonuló király elé jött azon kevés emberrel együtt, a kik már összejöttek Tolnán, a nádor, kit még a második állomásról, melyet Ercsinél említettünk, előre küldtek Tolnára.

*) Aug. 6.

Mig a király Tolnán volt, igen sokan jöttek ide Magyarországnak majdnem valamennyi, úgy dunán-inneni, mint dunántúli kerületeiből, a melyeket mi megyéknek nevezünk; megérkezett György szepesi gróf is 300, vagy, valamivel több, nehéz és könnyű fegyverzetű lovassal és körülbelül 1200 gyalogossal. Eljött a karthagói Ciprius Hannibál is 1300, a pápa pénzén fogadott gyalogossal.

Jöttek más pápai gyalogcsapatok is, melyeknek száma együttvéve 4000-re rúgott, melyek úgy fegyverekre, mint a katonák erejére nézve is kiválóak voltak. Ezek között a lengyel Gnojenszky Lénárt vezetése alatt, ki jeles táborverő volt, s külön e célra fogadták, volt 1500 lengyel, a kik a többi gyalogságot minden, a katonaság ezen fajára nézve előnyös tulajdonságban messze felülmúlták.

Ugyanezen idő alatt a püspökök közül is jöttek néhányan: Várady Pál egri, Perényi Ferencz váradi és más püspökök, úgyszintén világiak is.

Mig Tolnán voltunk, majdnem minden nap tartottunk népes gyűléseket s szorgalmasan tanácskoztunk az ország ügyeiről, a király továbbhaladásáról, valamint arról is, hogy hogyan lehetne a Dráva vonalát megtartani, ha már a Száva és Pétervárad elveszett, a törökről pedig azt mondták, hogy az összes dunamelléki várakat bevévén, s már Ujlakot is elfoglalván, Eszék felé közeleg. Ennélfogva a nádor, a kit már előbb is megbiztak ezzel, ismét megbizást kapott, hogy siessen, s előzze meg az ellenséget a Dráván való átkelés biztosításában. A főurak közül azonban némelyek egyenesen visszautasították a rendeletet, mások meg kiváltságaikkal s a főuraknak azon szokásával hozakodtak elő, hogy csakis a király zászlói alatt harcolnának; szóval a Dráva védelmének ügyét elejtették. A nádor, jóllehet még mindig ugyanaz

a betegség kinozta, a mely előbb, semmi fáradságtól sem riadt vissza ; mikor azután ő már Mohácsig jutott a nélkül, hogy azok, a kiket vele küldtek, követték volna őt, — kiváltságaikkal hozakodván elő, mint mondtuk, — a király a népes gyűlésben, melyben erről tanácskoztak, hirtelen haragra gyúlva, így szólt: „Látom, hogy mindenki csak az én személyemben keres magának kibúvót és mentséget (szószerint idézzük a király szavait). Személyesen jöttem el ebbe a nagy veszedelembe, azért, hogy az ország megmentésére és a ti jóléteketért a saját életemet a szerencse minden változásának kitegyem. Hogy tehát senki se találhasson az én személyemben mentséget a saját gyávaságára, s hogy engem semmivel se okozhassanak, a mindenható Isten segítségével holnap én magam személyesen fogok elmenni veletek oda, a hova mások nélkülem menni nem akarnak.“ Miután ezen szavait sokaknak tapsa, s mindenkinek bámulata kísérte, a király kiadta a parancsot a másnapi indulásra, bár némelyek, a kik jól tudták, mily nagy veszedelem származhatik ebből, lebeszélni igyekeztek őt erről a vállalkozásról, de hasztalanul. Így tehát Tolnáról a következő napon elindulván, a Mária mennybemenetelének ünnepe előtt való napon *) Szegszárdra, innen pedig kétszeri megszállással Báltára érkeztünk. Mint-hogy az ellenség közeledtének híre óráról-órára erősödött, már előbb előre voltak küldve néhányan, hogy a falvakban és községekben szerte-szétszóródott sereget szedjék össze, és Báltán egyesítsék. Palinay György boszniai püspököt, a jogtudományáról és kifogástalan életéről híres férfiút elküldték, hogy Tomory Pált is oda rendelje.

*) Aug. 14.

Miután tehát Báltán mindnyájan összejöttek, s elérkezett az ideje annak, hogy vezért állítsanak a sereg élére, a minék eddig való elhalasztása is nagy kárral és kellemetlenséggel járt, a király ez iránt titkon előre kitudta mindenkinek a véleményét és szavazatát. Minthogy pedig úgy látszott, hogy a nagy többség szavazata a barátira fog esni, őt jelölte ki a szepesi gróffal, a vajda öccsével együtt az egész sereg fővezéréül, bár a fővezérek kijelölését, különösen a barátét, nem mindenki helyeselte, sőt sokan ezt igen zokon vették; utóbb azonban ezek engedelmeskedtek legjobban a vezérek szavának.

Mikor Tomory megtudta, hogy a király őt szemelte ki a sereg vezérletére, igen sokáig vonakodott, majd szerzetesi fogadalmát, majd tapasztalatlanságát, majd pedig erejének ily nagy teher elviselésére való elégtelenségét hozván fel okul. Hiszen van a királynak, úgymond, elég kiváló embere a világi főurak között, a kiket ez a tisztség sokkal inkább megilletne. Meg is nevezte a jelenlévő nádort, s a távollévő vajdát, kiknek mindenike nagy vállalatokban vett már részt, s a kik a hadvezetésben az összes magyaroknál jártasabbak. Vagy ott vannak a Szondy ifjak, a kik fiatalságuk daczára is úgy képességeik, mint szolgálataik folytán sokkal alkalmasabbak a hadvezetésre. Ő semmiképen sem tud ilyen nagy feladatnak megfelelni, minthogy olyan nagy harczot, a milyent Ő felségének most kell vínia, még csak nem is látott. Nem is vállalja ő el ezt a feladatot, ha mindjárt fejét véteti is a király. De hasztalan hangoztatott Tomory ilyen, s hasonló dolgokat a nyilvánosság előtt s a király titkos tanácskozásai alkalmával, a király mégis csak őt jelölte ki hadvezérnek. Társul György grófot, a kiről már szóltunk, a vajda öccsét adta mellé, a ki maga is sokáig tiltakozott

ezen méltóság ellen. Végre is azon feltétel alatt fogadta el, hogy senki más, mint Pál barát (mert így szokta hívni) legyen társa, s hogy mihelyt bátyja megérkezik, rögtön lemondhasson ezen méltóságról. Ezt a feltételt szívesen elfogadta a király, mert már sokkal előbb el volt határozva, hogy Tomory Pállal és Kristóf gróffal a vajda legyen ezen hadjárat vezére. Salm gróf ugyanis betegségével mentegetőzött.

Miután tehát ezt elintézték, a vezérek elindultak, hogy Mohács városa mellett táborhelyet szemeljenek ki. Ez a város a pécsi püspökséghez tartozott, s Batta és a Dráva torkolata között feküdt a Duna partján. A Duna valamivel Batta fölött két ágra oszlik, ezek közül a nagyobbik Magyarországnak mezős, dunántúli részét borítja, a kisebbik pedig Batta és Mohács mellett folyik, a kettő Mohács alatt egyesül s itt szigetet alkot. Mohács községe, vagy városa eléggé híres; minden felől síkság veszi körül, melyet sem dombok, sem erdők nem szakítanak meg. Tőle nyugatra Pécs fekszik, mely a mohácsi vész előtt elég nevezetes város volt. Északra esik tőle a már említett Batta, keletre a Dunának kisebbik medre, délre négy mérföldnél valamivel nagyobb távolságban a Dráva folyó. Ez utóbbi és Mohács között részben szőlőtermő dombok, részben mocsaras helyek terülnek el. Ezen a területen nem messze Mohácstól volt egy inkább mocsaras víznek, mint mocsárnak vagy folyónak nevezhető patak, melyet az ottaniak Krassónak *) hínak, ezen vizen túl volt Tomorynak vagy 5—6 ezer lovasa táborban, részint azokból, a kik elejétől fogva vele voltak, részint azokból, a kik Perényi Péterrel s másokkal később jöttek hozzá. Ezeket a

*) Karasicza.

király parancsára a Duna tulsó partjáról az innenső partra hozta át Tomory, hogy a királyi sereggel egyesítse őket.

Miután tehát Mohács mellett társával együtt a táborhelyet kiszemelte s Gnojenszky Lénárt utasítása szerint ki is mérte s kinek-kinek a helyét kijelölte, Perényi Péterrel együtt visszatért a saját katonáihoz, akik azon a vízen túl voltak táborban, hogy ha sikerül őket erre rávenni, a királyi táborba vezesse őket. Miután ide megérkezett, s a katonákat és a csapatok vezéreit összehívta, a tábor visszavonására vonatkozólag előterjesztette nekik a király akaratát, a mely egyszersmind az övé is volt. A katonák azonban mindnyájan zúgtak és méltatlankodtak, hogy elviszik őket az ellenség közeléből, a kivel pedig szembe kellene szállniok, s a kivel, ha igazi férfiak, bátran meg kellene ütközniök. A nyugalomhoz és tétlenséghez szokott előkelők, ugymond, a kik ilyesmit ajánlnak a királynak, futásra gondolnak, nem csatára. Csak hadd jöjjön a király, s csapjon velük az ellenségre, ők bizonyosan tudják, hogy övék lesz a győzelem, igaz ugyan, hogy az ellenségnek roppant nagyszámú ágyúi s katonái vannak, de serege harcziatlan és rosszul fegyverzett, alig van minden tizediknek vagy huszadiknak olyan fegyvere, a melylyel ártani tudna. Azt is mondták, hogy ők már megtudták, hogy a töröknek egykori bátor és győzhetetlen csapata előbb Nándorfehérvár alatt, majd Rhodus ostrománál *) elhullott. Tegye csak a vezér társával együtt azt, a mi a bátor vezér kötelessége, s bizonyosan jól fog kiütni. Vonja el a királyt s az összes bátor vitézeket a papoknak és más harczkerülőknek gyáva tömegétől, a kik még magát a testileg és szellemileg kiváló királyt is el

*) 1522.

akarják puhítani s meg akarják rontani gyávaságukkal s férfiatlan tanácsaikkal s a derék ifjut magukhoz hasonlónak akarják tenni.

Mialatt ott a táborban ezek történtek, az alatt Mohácsnál már mindenki elfoglalta a táborban számára kijelölt helyet, s mindnyájan sátrak alatt tartózkodtak. Maga a király is csekély kísérettel a macedonok Uj-falvában *) tartózkodott, mely Batta és Mohács között fekszik; nagy veszedelem származhatott volna ebből, ha az ellenség, mely innen nem messze volt, értesült volna a király mellett levőknek csekély számáról. De a sors más végzetet tartott fenn a király számára, hogy sokkal dicsőségesebben essék el a hazáért. Eközben késő éjjel, míg a király álomba volt merülve, vágatva érkezett a táborból Podmaniczky Mihály, kit a főurak küldtek azon hírral, hogy a török csapatainak nagyobb részével már átkelt a Dráván, csapatainak többi részét pedig nagy gyorsasággal szállítja át; a csatát már semmiképpen sem lehet elkerülni; a főurak kérik a királyi felséget, hogy haladéktalanul jöjjön hozzájuk a táborba, hogy az ellenséggel való megütközésről tanácskozzanak. A király, megtudván a Podmaniczky által hírül hozottakat, tanácskozásra hívta össze a vele levő pár tanácsost, hogy mi a teendő ily nehéz és veszedelmes helyzetben.

Közben a király az erdélyi vajdának és Kristóf grófnak tervéről értesült követeli útján, kik kevéssel előbb érkeztek tőlük; mindkettő helytelenítette azoknak a tanácsát, a kik a királyt idő előtt oly közel vitték az ellenséghez; a királynak szerintök vagy

*) Valószínűleg a báttaszéki apátság birtokában levő Ujfalú. Ma már nincs meg. L. Csánki, Magy.-Földr. a Hunyadiak kor. III. 456. l.

Budán kellett volna várnia, vagy pedig bármely más az ellenségtől távolabb eső helyen kellett volna maradnia addig, míg az országnak összes erejét s minden segítséget össze lehetett volna szedni. Kérték a királyt, hogy legalább az ő megérkezésük előtt ne ütközzék meg az ellenséggel. A vajda Statilius János által azt is üzenté, hogy számra és haderőre nézve oly kiváló csapatok jönnek vele Erdélyből, hogy a király a győzelemre vonatkozólag erős bizalmat helyezhet beléjük. A királynak azonban eszébe jutott és szeme előtt lebegett a tanács határozata is, tudta, hogy ha ennek nem engedelmeskedik, tekintve, hogy oly közel az ellenség s a katonák annyira égnek a harczvágytól, egyedül őt fogják okozni azzal, hogy rosszul vezette az ügyeket s elszalasztotta az alkalmas pillanatot. Ezen gondok között hánykódva, elhatározta, hogy megkísérli, nem lehetne-e rávenni a főurakat legalább a vajdának és Kristóf grófnak megvárására, és a tábornak, ha az ellenség nagyon szorongatná őket, biztosabb helyre való áttételére. Ennélfogva tehát az éjnek csaknem ugyanazon órájában, a melyben Podmaniczky jött, a táborba küldte a kancellárt, a ki a király mellett volt, hogy vegye rá az ütközet elhalasztására a főurakat, különösen pedig a hadvezéreket, az esztergomi érseket s a nádort, — mert jól tudta, hogy a többi előkelő s a tömeg mindenben kész ezek intését követni. Meghagyta a kancellárnak, hogy sorolja fel mindazt, a mit a vajda és Kristóf üzent a királynak, s világosítsa fel őket, hogy milyen nagy veszély fenyegeti az országot abban az esetben, ha a király annyi főúrral s egész Magyarország nemzetségének és katonáinak színe-javával együtt kiteszi magát a nyilvánvaló veszedelemnek. Mert ha megtörténnék (a mitől pedig összevetve az ellenség haderejének s készületeinek nagyságát az ő csekély számukkal, nagyon is

kell tartani), hogy a király elesnék, mi tartóztathatná fel, vagy akadályozhatná meg abban, hogy könnyű szerrel hatalmába ejtse egész Magyarországot? Azon felül azt is mondta, hogy addig, amíg mások is megérkeznek, s míg a vajda az erdélyiekkel, a bán a szlavyonokkal, továbbá Kristóf Horvátországból, a csehek a morvákkal és sziléziaiakkal, s a többi várható segédc csapatok megjönnek, jobb lenne a sereget valami biztosabb helyre vezetni, vagy ha az ellenség erre kényszerítene, meghátrálni. Magyarország ugyanis kisebb kárt szenvedne, ha az ellenség a Mohácstól Pozsonyig elterülő vidéket be is kóborolná, s tűzzel-vassal pusztítaná is, mint ha ilyen nagy sereg, a melyben a király s oly sok nagyszámú előkelő és katoná van, egyetlen csatában pusztulna el. Mert ha ez elpusztul, marad-e valami reménye az országnak? Ha ellenben a király, az előkelők s a katonaság megmarad, akkor minden könnyebben fog menni, annál is inkább, mert a sokféle rokonsági kötelék s közveszély most az egész keresztény világot a királyhoz kapcsolja,

Mikor a kancellár ezeket parancsa szerint még ugyanazon éjjel közölte a főemberekkel, kiket éjnek idején egyenkint keresett fel, s azután az egész tanács-csal, éppen annyit ért el, mintha egyáltalában semmiféle üzenetet nem hozott volna nekik, annyira elfogultakká tette mindnyájukat részint a harcvágy, melyet a győzelem iránt táplált hiú remény keltett bennük, részint az a körülmény, hogy a harczy kedvtől égő katonaságot az ütközetről lebeszélni nem merték. A király ennél fogva hajnalban a táborba jött, s mint-hogy a sátrakat s más, a királynak a táborban szükséges tárgyakat szállító hajók még nem érkeztek meg Budáról, a püspöknek a város mellett fekvő házában szállott meg. Itt mégegyszer meg akarta kísérelni azt, a mit előbb a kancellár utján hasztalanul próbált.

E célból az összes, minden rendű és nemzetiségű tanácsosokat a királyhoz hívták össze. Ebben a tanácskozásban a vitézek közül is sokan vettek részt, úgy szintén a csehek és morvák közül is azok, a kik előbb megérkeztek.

A király itt a tanácsosokkal és a vitézi renddel alapos tárgyalás alá vette, hogy mit tegyenek, mint-hogy azok közül, a kiket Erdélyből, Szlavoniából, Horvátországból, Cseh- és Németországból várnak, még senki sem érkezett meg. Bizonyos, hogy ezeknek nagy része nemsokára itt lesz, az ellenség pedig a közelben van, legfeljebb két mérföldnyire a királyi a tábortól, s nagyon valószínű, hogy az ütközet semmiesetre sem akarja elhalasztani. Mit ajánlanak, mit tegyen a király? Máshova tegye-e át a tábort azon célból, hogy addig, míg megérkeznek azok, a kiket várnak, a csatát elhalasztza, vagy pedig próbára tegye a hadi szerencsét az ellenséggel?

Ezen tanácskozásban Tomory Pál is résztvett, a kit előző éjjel külön e miatt híttak ide a másik táborból. Minthogy úgy látszott, hogy az ellenséggel való megütközéstől ő sem idegenkedik, a király csodálkozva kérdezte, hogy ugyan mibe veti reményét s hogy őt is rábírja ezen terv elejtésére, felszólította őt, hogy az egész gyűlés előtt tegyen jelentést először a saját, s azután az ellenség csapatainak számáról. A király ugyanis tudta, hogy Tomory inkább bírhat erről tudomással, mint bárki más, minthogy sok kéme volt, s szökevények is folyton jöttek át hozzá. Az elsőre vonatkozólag Tomory azt felelte, hogy véleménye szerint az ő és a király táborában, (a kettő ugyanis, mint mondtuk, el volt különítve,) együttvéve nincs több 20,000 fegyveresnél, az ellenség számára vonatkozólag pedig azt mondotta, hogy biztos tudomása szerint az ellenségnek körülbelül 300,000

embere van. De mikor észrevette, hogy ez a körülmény, t. i. a mieinknek az ellenséggel szemben elenyésző csekély száma, mindenkit nagyon megdöbbsentett, hirtelen hozzátette, hogy azért nem kell nagyon félni az ellenségtől, mert az a nagy tömeg nagyrészt fegyvertelen is, meg harcziatlan is. S mikor a király ismét sürgetve kérdezte, hány ezerre teszi az ellenség harczra alkalmasabb és válogatottabb csapatainak számát, azt felelte, hogy hetvenezerre. De úgy találták, hogy még ez a szám is messze felülmulja a mi seregünket, főképpen mikor Tomory megmondta, hogy nagyobb fajta hadiágyuja is 300-nál több van a töröknek.

Mialatt ezekről hosszasan tanácskoztak, s a nagy többséget részint a barát tanácsa, részint a saját hevük már anélkül is arra a nézetre hangolta, hogy a csatát el kell határozni, — bár voltak néhányan, a kik nem tudom, mitől való féltükben nem merték nézetüket nyíltan kimondani, — tanácskozás közben küldöttek érkeztek a másik táborból, kik a gyűlés elé bocsáttatván, előadták, hogy azok nevében jöttek a királyhoz és a tanácshoz, a kik a másik táborban vannak. Erre először magával a királylyal beszéltek egy külön szobában, majd onnan a királylyal kijöve, a többiek nevében szigoruan intették a gyűlés tagjait, hogy rá ne vegyék a királyt az ellenséggel való megütközés elhalasztására, õk igen jól vannak értesülve az ellenség erejéről, bár nagy is az ellenség száma: kezükben a győzelem, csak fel kell használniok a szerencsét, melyet Isten adott nekik. Jöjjenek tehát a királylyal, s Isten segítségével egyesítsék táborukat az övékkel, mely közelebb fekszik az ellenséghez, s alkalmasabb is az ellenség megtámadására. Ha másra akarná a gyűlés a királyt rávenni, akkor õket nagy veszedelemben dönti. Azt is erősítették, hogy ha táborunkkal

mielőbb az ő táboruk felé nem indulunk, akkor ők az ellenség helyett ellenünk fordulnak.

Miután ezeket az ütközetről való tanácskozás közben a király és a gyűlés elé terjesztették, még azok is, a kik észszerűbben gondolkoztak, annyira megrémültek ettől a borzasztó árulástól, hogy az ütközetet egyhangulag elhatározták, bár semmi remény sem volt arra nézve, hogy a vajda és Kristóf meg a csehek az ütközet idejére megérkezzenek. Csak Batthyányi Ferencz horvát bán, aki már nem messze volt Pécestől a szlapon csapatokkal, nyujtott reményt arra, hogy két-három nap alatt megérkezik. Ez később csakugyan meg is történt. Némelyek még a gyűlés elosztatása után is rosszalták azt a határozatot, hogy ilyen hirtelen vegyék fel a csatát. Ezek közé tartozott a tréfás fiatal Perényi Ferencz váradi püspök is, a ki különben oly kitűnően írt, hogy e tekintetben az egy Zalaházy Tamás veszprémi püspökön kívül közülünk senkit sem tudnék vele összehasonlítani, főkép ha szellemének kiképzésére is annyi időt fordított volna, mint a mennyit tétlenségben s olyan dolgokkal töltött el, a milyenekkel nemes ifjak önmaguknak s a hazának nagy kárára idejük legnagyobb részét elfecsérelik. Ő mintegy előre látva a jövődőt, az összes jelenlevőknek nagy csodálkozására azt mondta, hogy azt a napot, a melyen meg fognak ütközni, a Tomory Pál barát vezénylete alatt a Krisztus válásáért megölt 20,000 magyar vértanúnak kell szentelni (a sereg t. i. még nem haladta meg ezt a számot,) s az úgynevezett canonisatio végett a kanczellárt, ha életben marad az ütközet után, Rómába kell küldeni, minthogy őt a pápa és az egyházfők római követségei miatt ugyis jól ismerik. Vajha rossz próféta lett volna!

Lesznek talán olyanok, a kik vádolni fogják

azoknak merészségét, a kik oly hévvel követelték a csatát, s ezt vagy vakmerőségnek, vagy meggondolatlanságnak fogják minősíteni; a mint hogy tényleg most is vannak ilyenek. De ezek feledik, hogy sok olyan ok működött akkor, a mely a legbölcsebb és leghatalmasabb fejedelmeket is könnyen rábírhatta volna erre. Mindenek előtt is a katonáknak csodálatos, hallatlan és szinte végzetszerű lelkesedése, s a biztos győzelem reménye, mely megdönthetetlenül élt mindnyájuk lelkében. Ehhez járultak Tomory Pálnak az ellenséges hadsereg nagy részével folytatott tárgyalásai, azokkal t. i., a kik vagy maguk is keresztények voltak, vagy keresztény szülőktől származtak: a németekkel és olaszokkal, a kik az ellenség ágyúinál voltak alkalmazva. Ezen kívül az ellenségnek oly közel létele miatt a visszavonulás sem látszott már eléggé biztosnak, mert az elől az ellenség elől kellett volna hátrálniok, a mely lovainak gyorsasága miatt semmire sem volt annyira alkalmas és kész, mint épen az üldözésre. Mindezek miatt tehát elhatározták a csatát, s most hozzá láttak, hogy a csatához szükséges dolgokról gondoskodjanak.

Először is Tomory a saját táborába ment, a melyről már mondtuk, hogy a közelben volt; itt nagynehezen rávette katonáit, hogy egy kissé hátrább vonuljanak, s beleegyezzenek a királyi sereghez való csatlakozásba. Így azután másnap táborunk egyesült az ő táborukkal, körülbelül félmérföldnyire Mohácstól, de úgy, hogy a mi katonáink nem vegyültek össze velük, mert a két tábor között egy kis térség maradt. Ugyanakkor nagyobb és kisebb fajta hadi ágyúkkal és löporral, s egyéb, az ütközethez szükséges szerekkel megrakott hajók jöttek Budáról; ezek hozták a bécsiektől küldött kilencz ágyút is. Megérkezett Thurzó Eleknek 200 gyalogosa is néhány ágyúval. Ő maga

ugyanis a veszprémi püspökkel Budán maradt a királynénál; ezek ketten voltak a királyné őrizetére és szolgálatára rendelve, s később menekülése közben is elkísérték őt, s mai napig a királyné szolgálatában maradtak. Az ütközet előtt való vasárnap megérkezett a horvát bán is válogatott csapatokkal; körülbelül 3000 lovast, s ennél jóval kevesebb gyalogost hozott. Vele jött Tahi János, Bánfy János és még néhányan a szlavonországi főurak közül. Másnap reggel, mikor már a király a hadat is elrendezte, — mert azt hitték, hogy ezen a napon akar az ellenség is ütközetbe bocsátkozni, — megjött Erdődy Simon, zágrábi püspök, testvérével, Erdődy Péterrel; 700-nál több lóval és fegyverrel kellően felszerelt lovas jött velük. Csaknem velük egyszerre érkezett Aczél István 300 lovassal, kiket Bornemissza küldött a királynak néhány ezer arannyal együtt, mint az apának, nevelt fia számára adott utolsó ajándékát. Még az nap este felé jött Szercesen János kétezernél több, Dráva-melléki gyalogossal, kiket kitűnő nyilászoknak tartanak; ezeket részint a saját, részint a pécsi káptalan birtokain gyűjtötte. Még mások is érkeztek ez alatt a három nap alatt, főképen azok, a kik közelből valók voltak; ezek között volt Móré Fülöp pécsi püspök és testvére, Móré László. Összesen 24—25 ezer ember volt együtt, nem számítva a hajós-csapatokat, melyek szintén ott voltak, de a melyeknek ebben a harcban semmi hasznukat nem lehetett venni, minthogy a töröknek nagyszámú és erős, 300,000 emberből álló serege csak két mérföldnyi távolságban volt.

Míg mindezek összejöttek, a csatát megelőző három nap részint csatározásokkal telt el, a melyek szünet nélkül folytak, még pedig az ellenségnek mindig nagyobb kárával, mint a mieinknek, részint pedig az a fölött való tanácskozással, hogy hogyan és hol

kell az ellenséggel megütközni, hogyan kell a sereget felállítani, hol álljon a seregben a király, hová kell a lovasságot, a gyalogságot és az ágyúkat helyezni, melyekből vagy 80 darabunk volt, melyek azonban az ellenség ágyúival össze sem voltak hasonlíthatók. Már előbb sokat vitatkoztak a király személyéről; némelyek úgy vélekedtek, hogy néhány ezer válogatott emberrel a seregtől távol kell tartózkodnia; minthogy azonban ebbe a sereg, a mely azt akarta, hogy a király szokás szerint részt vegyen a csatában, semmikép sem akart beleegyezni, az is szóba jött, hogy a király helyett más öltse fel a királyi fegyvereket. De úgy látszott, hogy ezt sem lehet a seregnek erős tiltakozása és megrémülése nélkül megvalósítani. Végre is azt határozták, hogy mivel a harcz kimenetele nagyon kétesnek ígérkezett, rendeljenek a király őrizetére néhány embert, s ha ezek azt látják, hogy a hadsereg már annyira meg van bontva, hogy rendbeszedése már nem remélhető, a sereg közepéből kiragadva vigyék el a királyt. Ezt a feladatot három igen derék, s a királyhoz feltétlenül hű férfiúra bízták: Ráskay Gáspárra, Török Bálintra és Kállay Jánosra; külön e célra gyors lovakat is rendeltek, hogy ha a szükség úgy hozná magával, a király ezeket használhassa megmentülésre.

De hogy visszatérjünk a hadsereg felállításának kérdésére, többen, köztük Gnojenszky Lénárt is, úgy vélekedtek, hogy legtanácsosabb volna, ha a sereget kocsikkal vennék körül, a melyeknek a király nagyon bővében volt, s ebben a megerősített szekértáborban harczolnának; így el lehetne érni azt, mondták, hogy az ellenség ne keríthessen be oly könnyen bennünket; pedig éppen ettől kellett legjobban félni. A sereg felállításának ezt a módját Radics, Bosics és Bakics Pál is helyeselték, kik közül az utóbbi azt állította

magáról, hogy Szolimánnak az ellenséggel vívott három rendes csatájában vett már részt. A javaslatot tehát szavazat alá bocsátották, s ennek eredményeképp többekkel együtt Gnojenszkyt bizták meg ezzel a dologgal, de sajnos, már késő volt, mert ez a csata előtt való este történt. Ennélfogva ezt is, mint annyi más dolgot, elmulasztották.

Az ütközet napján, — aug. 29-én, Keresztelő szt.-János fővétele ünnepén, — azok tanácsának megfelelően, a kiket fentebb említettünk, úgy rendezték el a hadsereget, hogy az lehetőleg nagy területen legyen felállítva; ezt főképen azért tették, hogy az ellenség ne vehessen bennünket körül. Azután az egész hadsereget két csatarendre osztották. A vezérek az első csatarendben voltak, de helyük nem volt meghatározva, hogy mindig ott lehessenek, a hol szükség van rájuk. A jobb szárnyat a horvát bán vezényelte Tahy Jánossal, a balszárnyat pedig, a mely az erdélyi vajda számára volt kijelölve, ha megérkezett volna, Perényi Péter. Ebben az első csatarendben állottak többen az előkelők közül, így Palóczi Antal, Homonay Ferencz, Perényi Gábor, Szécsi Tamás, Báthory András, Czibak Imre és mások. Az ágyúk mindjárt az első csatarend mögött voltak felállítva. A második csatarend, vagyis az a csatasor, a melyet mi helytállónak nevezünk, s a melyben a király is volt, inkább lovasságból állott, csak két oldalt volt egy kevés gyalogság. E között a második és az első csatarend között csak egy kőhajításnyi tér volt. Ebben a csatarendben az előtt a sor előtt, a melyben a király volt, hármassor állott, a mely nagyobbbrészt a királyi udvarnokokból és főurakból volt képezve. Ezeknek a vezére az ügyes és a király iránt rendkívül hűséges Tarczay Miklós volt. Ugyanott volt a két udvari főkapitány is: Korlátközi Péter és a lengyel Trepka András. Ott volt

a cseh Schlick István is más csehekkal és morvákkal; ezek közvetlenül a király előtt állottak. Ezután a három sor után következett a királyi hadosztály, s ennek a hadosztálynak közepén maga a király:

Jelleme, termete és a vitézség benne csudás volt.

Nagy lett volna királyink közt, ha a végzet akarja.

A király jobbján állott az esztergomi érsek és a zágrábi püspök, minthogy az egrit még Báltáról Budára küldte a király; a zágrábi után a pécsi és széremi püspök; kettő pedig a főpapok közül, a győri és váczai, a király baljára volt állítva. A kancellár után a nyitrai és a boszniai püspök, a fehérvári prépost s ez után a kamarások és udvarnokok következtek. Balról a király melletti helyet a nádornak tartották fenn, a ki, bár a lába fájt s alig tudott lovon ülni, szorgalmasan forgolódott hol az első, hol a második csatarendben. Bal felől tehát, minthogy a nádor eltávozott helyéről, a király mellett néhány főúr s az a két egyházfő állott, a kikről már szóltunk. A király háta mögött voltak: Czetricz, Majláth és Horvát Gáspár királyi lovászmester. A főurak mögött hasonló rendben állottak azok, a kiket kiki mint maga iránt leghűségesebbeket és legserényebbeket élete megvédésére kiválasztott. Ezekhez csatlakozott a király és a főurak mögött egy igen szép, pánczélos lovagokból álló csapat, melyben ezernél valamivel több pánczélos volt. A többi pánczélos lovag ugyanis az első csatarendben volt elszórva. Ezen csapat közepében volt a király zászlója, melyet Drágfy János országbíró tartott; ez a méltóság a király után a harmadik a világi tisztségek között.

Ezt a helytálló hadosztályt oldalt mindenfelől könnyű fegyverzetű lovasok és gyalogok vették körül, a miről különben fentebb is szólottunk. A király jobb-

ján, az egyházfők és kamarások mögött álltak azok hárman, a kiről mondtuk, hogy a király személyének őrizetére voltak rendelve.

Az a hely, a hol a hadsereget felállították, Mohácstól egy, a Dunától félmérföldnyire volt. A mint már fentebb is mondtuk, nagy széles síkság terült itt el, a melyet sem erdők, sem bozótok, sem folyóvizek, sem dombok nem szakítottak meg; csupán balra, ezen hely és a Duna között volt egy mocsaras és iszapos víz, sűrű náddal és sással telve, melyben később sokan lelték halálukat. Velünk szemben hosszú félkörben elnyúló domb volt; ezen túl volt a török császár tábora. A domb lejtőjének aljában egy kis falu feküdt templommal. Földvár ezen falu neve; itt helyezte el az ellenség ágyúit.

Később, a csata vége felé láttuk csak meg, hogy ezt a helyet egészen ellepte a janicsárságnak nevezett katonaság, a mely azon falu házain túl levő területet egészen betöltötte; később kitudódott, hogy ezek közt volt a császár is. Az ágyúk úgy voltak ott elhelyezve, mintha valami völgyben lettek volna, miért is a mi katonaságunknak kevesebbet ártottak, mintha a síkon lettek volna felállítva, s nagyobb rémületet okoztak, mint kárt.

Miután a sereg a mondott helyen és napon kevéssel napfelkelte után ekként fel volt állítva, — tiszta s igen derült idő volt, — a nádor elvezette a királyt arról a helyről, a mely számára ki volt jelölve, s mint harmadnapja tette, most is körülvezette őt az egész hadseregben, s itt mindenkinek megmutatta, hogy ime, jelen van a király, — néhányan ugyanis kételkedtek ebben, — s kész mindent, még a halált is elszenvedni a hazáért, Krisztus urunknak vallásáért, s a seregben levők nejeiért és gyermekeiért. Viseljék tehát ők is magukat vitéz férfiakhoz méltóan, s ne feled-

jék, hogy magyarok; magyarok nemcsak ők, hanem azok voltak apáik is, azok a hősök, a keresztény világ vitéz bajnokai, a kik e felett az ellenség felett, a kívül most akarunk megütközni, annyi fényes győzelmet arattak. Ne rettentse őket az ellenség nagy száma se; hiszen a győzelem nem a nagy számtól, hanem a katonák erejétől függ. Az Isten is segíteni fogja a mennyekből a szent hitéért harczolókat. Kezükben van, úgymond, nem csak a hazának, melynek elfoglalására jött az ellen, hanem az egész keresztény világnak is sorsa. Miután a nádor s egyszersmind a király is az összes hadosztályoknál megfordultában ilyen s hasonló szavakat mondott, a király visszatért helyére.

A napnak nagyobb részét ezután az ellenségre való várakozásban töltöttük. Az ellenség kisebb csapatokat bocsátván előre, a kik a mieinkkel csatároztak, még mindig a dombok mögött tartózkodott; nem tudni, hogy azért tette-e ezt, hogy bennünket kedvetlenül helyre csaljon, vagy azért, hogy a csatát másnapra halasztva éjjel váratlanul leljen meg bennünket a táborban, a mi katonáinak és ágyúinak nagy száma mellett nem is lett volna neki nehéz, — vagy inkább azért, hogy az ütközetre való várakozással kifáraszson bennünket. Erre vonatkozólag az ellenség igazi célját mostanáig sem tudtam meg. Annyi bizonyos, hogy egész nap feszült várakozásban tartott bennünket.

Ezen várakozásunk közben pillantottuk meg este felé az ellenségnek a tőlünk jobbra, a dombok alatt elterülő völgyben feltűnő csapatait, melyek csendben nyomultak előre, csupán dárdáik hegyének csillogása árulta el őket. Ekkor a barát megsejtvén, a mi igaz is volt, hogy ezek vagy táborunk elfoglalására, vagy a végett jönnek, hogy bennünket bekerítsenek, az első csatarendből a királyhoz vágatva megparan-

csolta Ráskay Gáspárnak, hogy a másik kettővel együtt, a kik a király személyének őrizetére voltak rendelve, menjen és tudja meg, hogy mit akarnak azok a csapatok, s ha lehet, szorítsa őket vissza. Ráskay azonban a már előbb rábizott feladatra való tekintettel visszautasította e megbizást; de mikor látta, hogy a barát mennyire sürgeti, s a király sem mond ellent. a barát parancsának, nehogy gyávaságra és félenkségre magyarazzák azt, a mit pedig nagyon is alapos okból tett, sarkantyúba kapta lovát, s társaival s az egész, nekik alárendelt csapattal elvágatott oda, a hova küldték. Azt remélte, s ez kétségtelennek is látszott, hogy könnyen visszatérhet onnan kellő időre, a mikor a királynak szüksége lesz rá.

Még akkor is, mikor ezek elindultak oda, a hova mondtuk, bizonytalan volt, hogy alkalmat ad-e az nap az ellenség a csatára; pedig már délután 3 óra körül járt az idő. A főurak közül némelyek a hosszú várakozást megunva azt ajánlották, hogy visszavonulót kell fuvatni s vissza kell térni a táborba. Mikor ezt a barát megtudta, társával gyorsan a királyhoz sietett, s figyelmeztette őt, hogy az ütközetet semmi esetre sem szabad elhalasztani, mert kisebb veszedelemmel jár most az ellenség csapatainak egy részével, mint holnap az egész sereggel megütközni; most a győzelem kétségtelen. Ezen szavakra a király rögtön jelt adott a támadásra. A trombiták és kürtök harsogásába vegyült a katonák csatakiáltása, vagy inkább harci éneke, a kik szokás szerint a megváltó Jézus nevét hangoztatták. Ugyanazon pillanatban nagyszámú ellenséges csapatokat láttunk a velünk átellenes dombról lassan leereszkedni; ott volt a török császár is. Most azután feltették a sisakot a király fejére; a király arcát ekkor nagy sápadtság borította el, mintha előrelátta volna a jövődő veszedelmet.

A mint a támadásra jelt adtak, az első csatarendben állók hevesen összecsaptak az ellenséggel; elsütötték összes ágyúinkat. A támadás nem sok kárt okozott az ellenségben, bár sokkal hevesebb volt, mintsem katonáink számától várni lehetett volna; az ellenség részéről többen estek el, mint a mi részünkről. Végre is az ellenség vitézül küzdő katonáink elől hátrálni kezdett, vagy azért, mert a mieink támadása visszaszorította őt, vagy azért, hogy közelebb csaljon bennünket ahhoz a helyhez, a hol ágyúi voltak felállítva. Ekkor sebes vágatva érkezett a királyhoz Báthory András és jelentette, hogy az ellenség meghátrált, s miénk a győzelem; előre kell nyomulni, s támogatni kell az ellenségét üldöző csapatokat. Erre árkon-bokron át mi is előre siettünk, s mikor arra a helyre értünk, a hol kevéssel előbb folyt a harcz, ott láttuk a mieink közül sokaknak, az ellenség közül még többnek a holttestét a mezőn szerteszét heverni; némelyek még életben voltak, s még leheltek. Vitézeink még mindig keményen helyt álltak, s hősiezen küzdöttek az ellenséggel. Mig azonban a király csatarendje nagy sietséggel nyomult előre, már a mennyire a pánczélosokkal sietni lehetett, a jobb szárny hátrálni kezdett és sokan futásnak eredtek erről a szárnyról; azt hiszem, hogy az ellenség ágyúi rémíthették meg őket, a melyek csak ekkor kezdtek működni. Ez a körülmény, s azon kívül a gyors tüzelés — a lövegek már nekünk is, a kik a király mellett voltunk, fejünk fölött röpködtek, — nagy rémületet keltett mindenkiben.

A király ekkor már nem volt a mi hadosztályunknál; vagy az előtte álló sorok egyikébe ment át, minthogy már előbb úgy határozták, hogy a király ne maradjon egy helyen, vagy azok ragadták őt ki a seregből, a kikről mondtuk, hogy a király háta

mögött álltak. Mindkét eset lehetséges volt. Némelyek azt állítják, hogy csatarendjének első sorát is elhagyva egészen az első csatarendig előre ment, s ott vitézül küzdött az ellenséggel. Én magam részéről ezt sem kétségbevonni, sem állítani nem merem. Abban bizonyos vagyok, hogy sorainkból akkor tűnt el, mikor az ellenség ágyúi megszólaltak s a jobb szárny futásnak eredt. A másik, a kiről észrevettük, hogy csaknem ugyanakkor szintén eltűnt abból a sorból, az esztergomi érsek volt, s vele együtt még egypáran azok közül, a kik a király mellett állottak.

Én a király elvesztése miatt sem azokat nem merem hibáztatni, a kik őrizetére voltak rendelve, sem azokat, a kik talán rosszkor vitték őt el a seregből, hanem pusztán szerencsétlen végzetünknek tudom ezt be, mely azt rendelte számunkra, hogy a királyt elveszítve ne csak azt viseljük el, a mit külső ellenségtől kellett szenvednünk, hanem az elhalt király helyébe új király választása miatt belső viszályok és pártoskodások is tépjenek bennünket; bűneink miatt bizony még súlyosabb csapásokat is megérdemeltünk volna. Mert azt tudjuk, hogy azok mindketten* hűségesek voltak a királyhoz, s a király megmentésére mindent megtettek. A mi pedig azt a három férfit illeti, a kik a király személyének őrizetére voltak rendelve, bizonyos, hogy mielőtt azok az ellenségtől, a melynek feltartása végett küldték ki őket, visszatérhettek volna, már az egész sereg futásnak eredt; egyet közülök el is fogtak, de az rögtön meg is menekült. Annál nehezebb szívvel kell tehát elviselnünk, hogy valaki egy erről tartott beszédében, ha ugyan az ilyesmit beszédnek lehet nevezni, — hamisan azzal vádolt bennünket,

*) T. i. Aczél és Czetricz.

hogy cserben hagyjuk a királyt. **) Vagy lehet-e azt mondani, hogy cserben hagyták a királyt azok, a kik mindent megtettek neki, a mit jó és hű alattvalóktól várni lehet, s a kik majdnem mindnyájan ott feküdtek azon a mezőn, a melyen a király feküdt, s halálukkal bizonyították, mily közel voltak királyukhoz, s mennyire szerették hazájukat? De az a híres történetíró, a ki ezt írja, s a ki annyi bűnt tulajdonít nemzetünknek, ennek a csatavesztésnek a történetét is úgy írta meg, hogy én restellem azt, hogy ő oly szemérmetlenül merészkedett egy előtte teljesen ismeretlen dolgot nyilvánosságra bocsájtani. De térjünk vissza tárgyunkra.

Bár a király serege, a mint mondtuk, erősen megzavarodott s futásnak eredt, még azután is tovább folyt a harcz, de már nem azon a széles síkságon, hanem közvetlenül az ágyúk előtt; ezek már annyira közel voltak hozzánk, hogy alig tiz lépésnyi távolság választott el bennünket tőlük. Ekkor azután nemcsak a rémület, hanem az ágyúk füstje következtében is, a mely mindent betöltött s a látást is akadályozta, a sereg nagy része kénytelen volt az említett mocsarak mellett elterülő völgybe ereszkedni, míg a többiek vitézül küzdöttek tovább az ágyúk előtt. Mikor azonban azok, a kik a völgybe húzódtak, ismét visszatértek s harczolni kezdtek, az ágyúzás és a füst annyira elviselhetetlenné vált, hogy a sereg nagy része futásnak eredt, s az ágyúknál harczolók is kénytelenek voltak menekülni. Egytől-egyig mindenki futásban keresett tehát menedéket; futott, ki merre látott, jobbára azokon a helyeken át, a melyeken az imént győzelmet

**) Cuspinianus „Oratio . . . ad s. R. imp. Principes, ut bellum suscipiant contra Turcum“ cz. beszédére czéloz Brodarics. (Cuspinianus Austria-jával együtt kiadva, Frankfurt, 1601.)

remélve jöttünk, s a tábor helyén keresztül, a melyet az ellenség annyira feldúlt és elpusztított, hogy csak romjai maradtak; szerteséjjel heverték azok holttestei, a kik a táborban maradtak vissza.

Mikor az ellenség futásunkat látta, azt hitte, hogy ez csak cselből történik, ezért, vagy talán mert a harcz kifárasztotta őket, sokáig csatarendben maradtak, s az éj sötétjének leszállta előtt tartózkodtak az üldözéstől.

Ez a körülmény s az éjjel nem sokára meginduló sűrű zápor sokaknak lehetővé tette a menekülést.

A csata körülbelül másfél óráig tartott. Sokakat az említett feneketlen mocsár temetett magába. A király testét, a kiről pedig némelyek azt állítják, hogy szintén itt pusztult el, Mohács fölött, fél mérföldnyire a Csele nevű falutól egy mély földszakadéokban találták meg utóbb, ebben a szakadékban a Duna kiáradása következtében akkor a rendesnél nagyobb víz volt, ebbe fult bele lovastul együtt, úgy, amint volt, teljes fegyverzetben. Mások is itt veszték ezen a helyen, nem messze innen találták meg Trepka Andrásnak és Azebs *) Istvánnak holttestét. A barát állítólag az első sorban esett el vitézül küzdve; törzséről levágott fejét dárdára szúrva másnap diadalmasan hordozták körül az ellenség táborában; azt mondják, hogy később a szultán sátra elé tűzték ki. A csatát követő napon a foglyul esettek közül ezerötszázat, köztük a főurak nagyrészt körbe állítva a győztes sereg szemeláttára lefejeztek. A szultán ezeknek vérével áldozott isteneinek. A foglyok közül csak keveset hagytak életben, hogy a szultán

*) Sambucus és Reussner kiadásában is így tévedésből Aczél István helyett.

és Ibrahim basa kitudhassa ezektől a szükséges tudnivalókat. Ez utóbbiak között volt Miklós, melléknevén Herczeg, a mi fejedelmet jelent a mi nyelvünkön, tényleg fejedelemnek s a király kincstárnokának tartotta őt a török, továbbá a lengyel Pilaczky János és Maciejovszky János, mind a hárman a király udvarnokai. Mikor ezek utóbb visszakerültek a királynéhoz, sokat megtudtunk tőlük, melynek elmondását azonban tiltja a történetírói rövidség. Megmenekült Fekete Mihály és Majtényi Bertalan is, a kiket később nagy összegben váltottak ki.

A csatában és a futás közben a királyon kívül elveszttek az egyházfők közül: Szalkai László esztergomi érsek, Tomori Pál kalocsai érsek és fővezér, Perényi Ferencz váradi, Móré Fülöp pécsi, Paksi Balázs győri, Csáholi Ferencz csanádi, Palinai György boszniai püspök; a főurak közül: Zápolya György szepesi gróf, a másik fővezér, Drágfi János országbíró, Ország Ferencz főudvarmester, Korlátkői Péter és Trepka András főajtónállók, Horváth Simon királyi főpinczemester, Szécsy Tamás, Perényi Gábor, Sárkány Ambrus, Palóczi Antal, Czetrini Mátyás, Frangepán gróf, Bánfy Zsigmond, Hampó Ferencz, Batthyányi János, a cseh Schlick István s több más cseh és morva úr. Az ország birtokos nemesei közül: Balácsi Ferencz, Tarczay Miklós, Paksy János, Istvánfy János, Várady Imre, Podmaniczky Mihály, Orlovsics György zengi kapitány, Aczél István pozsonyi várnagy, Pogány Zsigmond, Tornallyi János, Kállay János és István, Forgács Miklós. Ezekon kívül körülbelül 500 birtokos és nemes. A gyalogságból három vagy négy ezernél nem igen maradt több életben, pedig vagy 12—13 ezer gyalogos volt, ezeknek vezérei közül Cyprusi Hannibalon kívül alig menekült meg valaki. Az összes ágyuk, ágyúsok, a

melyek a seregnél voltak, valamint azok is, a melyek hajón maradtak, az ellenség kezeibe kerültek. Ezeket a derék és tevékeny Hardeck János grófra bízta, ki kezdettől fogva állandóan a király mellett szorgoskodott, s a király legmeghittebb emberei közé tartozott, — de sajnos, későn, csak a csata előtti napon kapta ő a megbízást.

A csatát követő napon és éjszakán az ellenség benyargalta a közeli vidéket, s a mi eléje került, azt felégette és elpusztította, nem kegyelmezett senkinek, sem nemnek, sem kornak, sem vallásnak, s mindenféleképp kegyetlenkedett a szerencsétlen nemzeten. Nincs elég erőm ahhoz, hogy azon éjnek s a következő napoknak borzalmaival festhessem. Nem hiszem, hogy ellenség valaha oly kegyetlenséggel dühöngött volna, mint most történt ez az egész dunáninni Magyarországon. Többek között olyan, ez előtt talán sohasem hallott dolog is történt, hogy a csecsemőket a szerencsétlen anyák elevenen ásták a földbe, hogy sirásuk el ne árulja őket; anyáik elmenekültek, ők meg ott fulladtak meg a földben, a levegőtől elzárva. Az ellenség egészen a Balaton taváig haladt előre, s közben Pécs híres városát felégette; a vár azonban, s a várban álló szép templom épségben maradt.

Mialatt ezek történtek, a vajda már Szeged környékén volt az erdélyi csapatokkal. Minthogy a sereg nem haladhatott elég gyorsan előre, ő maga könnyű kocsira szállt, s néhányad magával a királyhoz sietett, hogy legalább maga vegyen részt az ütközetben, a melyről hallotta, hogy már nem késik sokáig. Kristóf gróf meg Zágrábig jutott el. A király segítségére jövő csehek egy része Székesfehérvártól nem messze, más része Győr környékén volt. Ugyancsak ezen a tájon volt már György brandenburgi örgróf és Neuhaus Ádám cseh kancellár is.

Mikor a királyné a csatavesztésről értesült, nem tudván még ekkor, hogy a király is elesett, a veszprémi püspökkel és Thurzó Elekkel meg a pápai követtel rémülten Pozsonyba futott; kincseinek s egyéb ingóságainak nagy részét a Dunán szállították utána. Igaz ugyan, hogy ezekben, valamint a budai polgárok vagyonában is Orbáncz András esztergomi várkapitány tett némi kárt, de mégis messze eltávolodik az igazságtól ennek leírásában az az író, aki könnyű katonaságunkat is, kiket huszároknak neveznek, azzal vádolja, hogy a királyné udvarhölgyeivel szemben illetlenül viselkedtek, s csúfságra azoknak papucsáiban ugráltak *)

A török császár egy pár napot a csatahely környékén töltve, maga köré gyűjtötte mindazokat, a kiket zsákmánylásra bocsátott, s aztán Buda felé indult; a Duna partján való hatszori vagy hétszéri táborozás után meg is érkezett ide, felégetve az útjában talált falvakat és városokat. Budát minden őrség nélkül találta és felégette, csak a várat hagyta épségben a királyi istállóval és a vadaskerttel. Azután az egész dunáninneri Magyarországra zsákmánylókat bocsátván, a Duna és a Balaton közt fekvő területet tűzzel-vassal pusztította. — Esztergom várát azonban, — bár a fentebb említett Orbáncz András elhagyta, — egy alacsony származású ember, a ki azelőtt az esztergomi káptalan gyalogosainak vezére volt, név szerint Nagy András, a ki kevesed magával oda menekült, megvédte, valamint a parasztok, és szerzetesek megvédték Visegrádot is, a királyi korona őrizőhelyét. Oly nagy félelem szállotta meg a mieink szívét, mikor meghallották, hogy a szultán Budára érkezett, hogy a mondott várak, s ezekkel együtt

*) Ezt is Cuspinianus mondja id. beszédében 76. l.

Tata, Komárom és Székesfehérvái csak ezért menekültek meg, mert a szultán, nem tudni mi okból, megelégedve az ország elpusztításával, nem tartotta szükségesnek a váraknak és megerősített helyeknek megostromlását.

Az ellenség, mely Magyarországon ekként dühöngött, sehol sem talált nagyobb ellenállásra, csak Maróthon, *) mely nem messze van Esztergomtól. Ez az esztergomi érseknek kies fekvésű mulató helye, azon erdők között, melyeket mi Vértesnek nevezünk, minden felől erdők és berkek veszik körül. Ide húzódtak a mieink közül néhány ezren feleségeikkel és gyermekeikkel együtt, bizván a helynek a természettől is megerősített voltában. Ezekkel az ellenség több ízben is kemény harczot vívott, s az ellenségből mindannyiszor sokan elestek. Végre is, mikor az ellenség a mieink táborát, melyet szekerekből alkottak, sehogy sem tudta elfoglalni, kénytelen volt ágyúkat hozni, s így aztán a tábort szétlőtték; s az ott levőket majdnem egy szálig levágták. Azok a nagy holttestrakások, a melyek most is láthatók ott, elárulják az öldöklés nagyságát. Azok, a kik egy páran megmenekültek innen, azt mondják, hogy körülbelül 25,000 magyar volt itt. Összevéve mindazokat, a kiket levágtak és a kiket fogságba ejtettek, merem állítani, hogy azok közül, a kiket én ismertem, majdnem tizenkétezen pusztultak el ebben a veszedelemben.

Miután a Dunáninnent a leírt módon a Dráva torkolatától Győrig elpusztította, s rémülettel töltötte el még a távoliakat, sőt a bécsieket is, Pestnél a Dunán hidat veretvén, Budára érkezésének 14-ik napján **) a szultán átkelt Magyarországnak dunántúli

*) Pilis-Marót.

**) A szultán csak 8 napig időzött Budán, szept. 12-én vonult be s 20-án már elhagyta Budát.

részére. Innen a Duna-Tisza közén mindenfelé szétküldte katonáit, hogy itt is hasonlókép pusztítsanak és égessenek, mint a Dunáninnen, s mindazokat, a kik nem mentek át a Tiszán, vagy kardélre hányatta, vagy fogolylyá tette. Mikor végül eléggé kidühöngte magát a szerencsétlen Magyarországon, a Duna és Dráva között elfoglalt egész területet, még Buda várát és városát is minden őrizet nélkül hagyva, visszatért birodalmába, *) minthogy a Kis-Ázsiában, melyet Natoliának hívnak, kitört lázadás haza hívta őt.

*) Október 12-én hagyta el az országot.

Idegen nyelvek elsajátítására szolgáló kitűnő nyelvkönyvek.

FRANCZIA NYELV.

- Dr. THEISZ GYULA. Kis francia nyelvtan . . . 1 kor. 60 f.
— Francia nyelv tan 8 részben . . . 5 kor. 60 f.
BARTOS—CHOVANCSÁK. Francia nyelv tan és olvasó-
könyv 2 részben . . . 4 kor.
Szógyűjtemény hozzá 2 részben . . . 1 kor. 40 f.
BARTOS—MATYÉKA. Francia kereskedelmi levelező
2 kor. 40 f.
HARASZTI GYULA. Kis francia nyelv tan. A francia
nyelv rövid úton való elsajátítására. Vászonnk. 1 kor. 20 f.
MÉBOLD—UJVÁRI. Francia nyelv tan és olvasókönyv
8 részben . . . 7 kor. 60 f.
PLOETZ KÁROLY. Silabaire français. Bevezetés a fran-
czia nyelvbe. Fokként haladó tanulmány. Vászonnkötés-
ben . . . 1 kor. 10 f.

ANGOL NYELV.

- DALLOS GYULA. Gyakorlati angol nyelv tan. Fűzve 3 kor.
kötve . . . 3 kor. 60 f.

OLASZ NYELV.

- PALÓCZY LIPÓT. Olasz nyelv tan. Ára . . . 1 kor. 60 f.

ROMÁN NYELV.

- ALEXI GYÖRGY dr. Román nyelv tan. 175 lap . . . 2 kor.

TÓT NYELV.

- GLÓSZ MIKSA. Gyakorlati tót nyelv tan. Ahn-módszer
szerint. 208 lap. 1 kor. 60 f. Ugyanaz németül. 1 kor. 60 f.

Idegenek a magyar nyelv elsajátítását könnyű szerrel elérhetik

- NEY FR. *Ungarische Sprachlehre* című könyvéből, mely
Ollendorff módszerében tanítja a nyelvet. Használható-
ságát immár 28-ik kiadása dicséri. Kötve . . . 3 kor. 60 f.
Hozzávaló kules a feladványokkal . . . 80 f.
SPRACHLICHE UNTERRICHTSBRIEFE für das Selbst-
Studium der ungarischen Sprache nach der *Methode*
Toussaint—Langenscheidt. Bearbeitet von *Adolf Röder*.
8. Auflage, 40 Briefe. Preis in Carton gesch. 14 K. 40 H.
HOFFMANN MÓR. A magyar helyesírás szabályai 40 f.

Kiadta 10

LAMPEL RÓBERT (WODIANER F. ÉS FIAI)

cs. és kir. udv. könyvkereskedése, Budapest, Andrásy-ut 21.

Kapható minden könyvkereskedésben.

Ára 32 korona.

Remek diszmű.

... IRTA ...

BRÓDY SÁNDOR

== AZ ==

EZÜST KECSKE

Képekkel díszítették

Baditz Ottó, Csók István, Faragó József, Fényes Adolf, Feszti Árpád, Glatz Oszkár, Grünwald Béla, Hegedűs László, Ipoly Sándor, Karlovszky Bertalan, Lotz Károly, Márk Lajos, Mednyánszky László, Mannheimer Gusztáv, Olgyay Ferencz, Pállya Celesztin, Réti István, Thorma János, Tornyai János, Vaszary János.

A mellékpet mintázta Fadrusz Jánosné.

Az „EZÜST KECSKE” vászonkötésű védőborítékban szállítatik.

E diszművet o o

3 koronás havi

részletfizetés mel-

lett szállítjuk. o o

LAMPEL RÓBERT

(Wodianer F. és Fiai)

cs. és kir. udvari
könyvkereskedése

Budapest, ==
Andrássy-ut 21. szám

11

